

S. Nagy Katalin

A holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945

„Egyre többször olvassa az ember kritika helyett, hogy ki zsidó, kinek a felesége az, és így tovább. Mintha egy művésznak nem a művészet lenne a vallása és hite, mellyel az emberiséget tiszteli és szolgálja. Súlyos, megpróbáltató idők ezek...”¹ – írta *Naplójában* 1938. február 3-án Ámos Imre tiltakozásul, hogy művészeti kérdésekben a minőségen, az esztétikai értéken, szakmai megközelítésen túl bármi más is döntő szempont lehessen. Az az Ámos Imre, akinek vallásos hite, a gyerekkori zsidó közösséghez és élményekhez kötődése festményeiből, rajzaiból egyértelműen kiolvasható. „*Mi lesz velünk?*” írta rá barettsapkás, a nézővel teljesen szembe forduló tusrajz önarcképére 1936-ban. Hitler 1933. január 30-án lett Németország kancellárja, 1935-ben a nürnbergi törvények egyértelmű helyzetet teremtettek: *ők* döntenek el, ki a zsidó! Ámos *Önarcképe* ugyanazt mondta ki, mint amit Radnóti Miklós 1936-os verseskötetének címe: *Járkálj csak, halálraítélt!*

Az 1938. május 5-én a Darányi-kormány által a magyar parlament elé terjesztett első zsidótörvény ellen 59 keresztény író, művész, tudós, publicista tiltakozott²; végül is harmincheten írták alá a tiltakozást,³ köztük Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Széchenyi György, Szentgyörgyi Albert. A képzőművészek közül Kernstock Károly, Bernáth Aurél, Csók István, Ferenczy Noémi, Kmetty János, Márffy Ödön, Vaszary János, Vilt Tibor.

Az 1938. május 24-én elfogadott első zsidótörvény megkérdőjelezte a zsidónak nyilvánított művészeknek, íróknak, tudósoknak a magyar kultúrába való tartozását. Május 29-én tettek közzé az 1938. évi XV. törvénycikkelyt, az első zsidótörvény szerint a sajtó-, az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben a

zsidók aránya nem haladhatja meg a 20%-ot. Az írók, irodalmárok közül Ignó Pál, Hatvany Bertalan, Fejtő Ferenc elhagyták az országot. A két háború között számos képzőművész távozott úgy, hogy soha többé ne jöjjön haza. Moholy-Nagy László, Péri László, Kepes György, Korda Vince, Szenes Árpád, Kolozsváry Zsigmond hiánya felbecsülhetetlen kárt okozott a hazai kultúrában, a vizuális szemlélet modernizálásában, a képzőművészeti nyelv megújításában. 1938–39-ben Orbán Dezső, Nemes Endre, Peterdi Gábor festőművészek hagyták el az országot úgy, hogy többé nem tértek haza.

1938 januárjában Budapesten, a Tamás Galériában bemutattak tizenkilenc Párizsban élő magyar művészt, a nürnbergi törvények értelmében zsidó Moholy-Nagy László, Szenes Árpád, Hajdu István, Weininger Antal absztrakt képeit, szobrait. Mintha csak azért is történt volna... Holott korlátozták, tiltották a „zsidók” jelenlétét a „magyar” kultúrában. A jobboldali sajtó folyamatosan támadta az általuk zsidónak nevezett képzőművészeket.

1938. december 29-én jelenhetett meg utoljára az asszimiláns szellemű, magyar hazafias érzelmű, 1882 óta folyamatosan jelen lévő heti orgánus: az *Egyenlőség*, benne a Kivándorlási Értesítővel. A *Magyarág* című szélsőjobboldali újságban siránkoztak a „zsidó művészet túltengése” miatt, holott még a mérsékelt szerkesztett *Magyar Művészet* további megjelenését sem engedélyezték a „zsidó művészek és túltengő zsidó művészettörténészek” okán.

Az 1939. május 4-én hatályba lépő második zsidótörvény „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szólt, kizárva a zsidókat az országgyűlésből, képviselő-testületekből, közttestületekből, lapok szerkesztőségeiből. Az értelmiségi foglalkozásúak körében ará-

Ámos Imre: Csodavárók

nyukat mindössze 6%-ban korlátozta. Ha bármelyik, a 20. századi vagy a két háború közötti képzőművészetről szóló könyv névjegyzékét akár csak felületesen is átnézzük, látható, hogy még azok aránya is jóval meghaladta a 6%-ot, akiknek nem volt zsidóidentitás-problémájuk. Ha pedig figyelembe vesszük az 1938–39-es zsidótörvényeket, azt, hogy kire kényszerítették rá a zsidó származást, jelentősnek mondható az arány. Az 1939. IV. tc. zsidónak minősíti a zsidó vallásúak mellett azokat is, akiknek egy szülője vagy két nagyszülője izraelita vallású. A 20. századi magyar képzőművészetben – hogy csak a minden magyar művészettörténeti könyvben szereplőket soroljam – zsidónak minősíthető fajji alapon: Fényes Adolf, Iványi Grünwald Béla, Berény Róbert, Tihanyi Lajos (Párizsba emigrált), Czigány Dezső, Orbán Dezső (1939-ben Ausztráliába menekült), Pór Bertalan, Lesznai Anna és Moholy-Nagy László (az USA-ba költöztek), Czóbel Béla (magát nem tartotta annak), Fémes Beck Vilmos és Beck Ö. Fülöp, Perlrott Csaba Vilmos (munkaszolgálatos), Farkas István (Auschwitzban pusztult el), Scheiber Hugó, Kádár Béla és Bálint Endre (megjárták a munkaszolgálat poklait), Ámos

Imre (elpusztult), Gedő Ilka és Ország Lili (gettótúlélők) és így tovább, hosszasan...

Zsidónak tekintendő tehát a törvény alapján a magyar képzőművészet számos „nagymestere”, közöttük a nemzeti-népi festészet, szobrászat megteremtői, Fényes Adolf, Telcs Ede, a két háború közötti kulturális politika támogatóit, állami és nemzetközi díjak, kitüntetések birtokosai, például Beck Ö. Fülöp, aki az első világháború alatt az *Ezer éve küzd a magyar* c. érmet alkotta, egyik oldalán vágatós szittya lovast ábrázolva, aki gróf Tisza Istvánról is több művet készített, akinek 1931-ben a Pápai Református Kollégiumban avatták fel *Hősi emlékművét* és 1944-ben *Szent Ferenc-szobrát* (a nyilas hatalomátvétel után bujkálni kényszerült, 1945. január 31-én nyomtalanul eltűnt). Fényes Adolf, a századelő ünnepelt festője, a két háború között nagy tekintély, a Szolnoki művésztelep alapítója, aki 1944-ben a budapesti gettóban kénytelen bujkálni s 1945. március 15-én valószínűleg éhen halt. Ligeti Miklós, a városligeti *Anonymus* szobor, a szegedi *Erzsébet királyné* márványszobor és számos jelentős középület (Parlament, Gresham-ház) díszítő szobrásza. Iványi Grünwald Béla, a magyar képzőművészet szel-

lemiségét évtizedeken át meghatározó Nagybányai művésztelep egyik alapítója, főiskolai tanár, jelentős monumentális megbízások és a megkapható összes állami díj birtokosa, akinek 1940-ben bekövetkező halálát valószínű sietteték a politikai s háborús események, a görögkeleti anya ellenére és az apai nagyszülők miatt zsidónak számító fia külföldre kényszerülése. Horthy Miklós kormányzói mentességet biztosított az idős, elismert Telcs Edének, a magyar népi-nemzeti szobrászat nagy alakjának, ám ez csak 1944 őszéig jelenthetett védelmet számára.

Talán hiába is keresendők az okok, indokok, miért maradt itthon, miért reménykedett a továbbélés, a működés lehetőségében a magyar képzőművészek döntő többsége – a zsidótörvények által érintettek tömegéhez hasonlóan. „Az áldozatok gyanútlanága az egyik magyarázat”, „megpróbáltak együtt élni a megkülönböztetéssel”, Róbert Péter szerint.

Magyarországról meglehetősen kevesen válassztották a kivándorlást...

1938-ban Pór Bertalan, Marton Ervin (Tihanyi Lajos unokatestvére) Párizsba költöztek, Nemes Nágel Endre Helsinkibe menekült.

Orbán Dezső (Győr, 1884. november 26. – Sydney, 1986. október 8.) távozását sokan gyorsnak és váratlannak tartották. 1939-ben vándorolt ki családjával, nem várta meg a második zsidótörvényt. Ekkor 47 éves volt, összesen 102 évet élt! Itthon valószínű más sors várt volna

rá. 1937-ben Hitler kívánságának, a náci törvényeknek megfelelően Nürnbergben *Az egri katedrális* című képét leakasztották és eltávolították a múzeumból, a téma ellenére, a festő zsidó származása miatt. Orbán Dezső a ritka kivételek közé tartozik. Talán mert eredetileg matematikusnak tanult. Mindössze 21 éves volt, amikor a Múcsarnok és 22 éves, amikor a Nemzeti Szalon kiállításán szerepelt. 1929-ben a Magyar Zsidó Lexikon így mutatta be: „A Nyolcok kiállításain, mint e társaság legkevésbé forradalmi tagja tűnt fel dekoratív csendéleteivel és aktkompozíciójával. Fiatalos törekvései még jobban lehiggadtak a háború után festett tájképein és erősen lefokozott színekben tartott párizsi és franciaországi város-képein. Több gyűjteményes kiállítást rendezett. Kiállított Kölnben, Berlinben és Bécsben is.” Hosszabb nyugat-európai, s főként párizsi utazásai után 1931-ben Budapesten létrehozta az Atelier magániskolát, a Bauhaus-zal tartott kapcsolatot és kiemelkedően igényes tanári karának köszönhetette népszerűségét (Lesznai Anna, Kner Albert, Kozma Lajos, Rónai Dénes – később ugyancsak a „megjelöltek”, „idegen fajúak” közé soroltattak).

1939-ben hagyta el az országot a 42 éves Szenes Árpád festő, grafikus (1940–47 között Brazíliában élt festő feleségével, a spanyol Viera de Silvával, majd 1947-ben ismét Párizsban telepedtek le).

Lakos Alfréd: Munkaszolgálatosok

Nemes Endre (Pécsvárad, 1909. november 10. – Stockholm, 1985. szeptember 22.) gyerekkorát Magyarországon, majd Szlovákiában töltötte. A Nemes nevet 1928-ban vette fel. 1928-tól Prágában élt, ahol 1936-ban rendezték első kiállítását. Zsidó származása miatt 1938 őszén emigrálni kényszerült. Előbb Finnországban tartózkodott, ahonnan 1940-ben kiutasították, ekkor Norvégiában kapott menedékjogot. Norvégia német megszállásakor Svédországba, Göteborgba menekült, ahol létrehozta a *Hontalan Művészek Csoportját*. Gergely Tibor és Peterdi Gábor ugyanebben az évben véglegesen az USA-ban telepedtek le, New Yorkból már nem jöttek haza többé. A menekülés sem egyszerű!

A magyar képzőművészek közül nagyon sokan, akiket faji alapon zsidónak minősítettek, megdöbbenve, elutasítóan, megzavarodva – és így tovább – vagy egyáltalán nem reflektáltak. Döntő többségüknek nem volt zsidó identitásuk. Czóbel Béla, Román György korán kikeresztelkedett, Basch Andor kereszténynek született, Bor Pál gyerekkorától kezdve nem szerette a zsidókat: „Felekezeti származásomat már kis gyermekkoromban szégyelltem, és ahol lehetett titkoltam.”⁴ (Bor Pál bátyja Auschwitzban pusztult el.) A zsidó múlt, a zsidó család kötöttségeitől megszabadulni vágyás önantisemitizmushoz vezetett, teljes asszimilációhoz, polgárelenességhez, doktriner liberalizmushoz vagy a baloldalisághoz, a szocializmus, sőt a kommunizmus melletti elkötelezettséghez.

1940. augusztus 30. után a második bécsi döntés következtében Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolása (Hitler ezzel maga mellé állított számos erdélyi és nem erdélyi magyar köztisztviselőt) után különös helyzetbe kerültek az erdélyi magyar zsidók.

Tibor Ernő, Jándi Dávid, Klein József, Leon Alex, Barát Móric magyar művészek, a nagybányai neósokhoz, avantgárdistákhoz tartoztak, egy jellegzetesen erdélyi expresszív realizmus művelői, közös szellemben együtt dolgoztak a többi erdélyi magyar művésszel (Máttis Teutsch János, Ziffer Sándor, Pász Jenő, Mund Hugó stb.).

1940 augusztusa, a területek visszacsatolása után a hivatalos magyar művészetpolitika azonnal megpróbálta az erdélyi művészek munkásságát a „nagy magyar” művészeti élet részévé tenni, budapesti kiállítási lehetőségeket biztosítani a Nemzeti Szalonban, a Műcsarnokban és másutt.

Schönberger (Hegyi) György: Akiket a falhoz állítottak

Auschwitzban pusztult el Klein József, Barát Móric, Dachauban Tibor Ernő, munkaszolgálatban 1943-ban Katz Márton nagybányai festő, 1944-ben Leon Alex (Löwinger Sándor) festő. Életben maradt és vissza tudott menni Auschwitzból Erdélybe a 28 éves Erdős Imre Pál. Adler Adolf kolozsvári festő Izraelben telepedett le (1954-ben készítette el a deportáltak vonatjait idéző, *Kérek egy kis vizet!* c. festményét, a marhavagon résnyire nyitott ajtaján egy kislánykar nyújtja ki üres bögréjét).

Barát Móric (Sáránd, 1880. március 15. – Auschwitz, 1944. május 28.–június 3.) festő, grafikus. Tanulmányait a budapesti Minta-rajziskolában kezdte, majd 1903–1904-ben Münchenben folytatta. Néhány évig Münchenben, majd Berlinben dolgozott grafikusként. Előbb Marosvásárhelyen, aztán Nagyváradon telepedett le, ahol Machalik Alfrédal és Mikes M. Ödönnel közösen magán-festőiskolát működtettek. Olaj- és pasztellképek mellett igényes, finom rajzolatú könyvműveket készített. 1942-ben a *Múlt és Jövőben* Gál István mutatta be a két erdélyi zsidó művészt, Izsák Márton szobrászt és Barát Móric festőt. Barátot 1944 nyarán deportálták Auschwitzba, 64 évesen azonnal a gázkamrába irányították.

Bárkány Jenő: Rumbach Sebastyén utca 2.

1942 nyarán megkezdték a zsidók deportálását gettókba, munka- és haláltáborokba Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából, köztük számos magyar származású képzőművészt előbb Drancyba, a gyűjtőtáborba, majd haláltáborokba hurcoltak: Kreuter Jakabot, Heimovits Sándort, Mészöly Bélát, Bíró Endrét. Szeptember 4-én érte az első bombatámadás Budapestet.

Munkaszolgálatra kényszerített képzőművészek: Ámos Imre, Bokros Birman Dezső, Vajda Lajos, Örkényi-Strasser István, Erdei Viktor, Schönberger Armand, Román György (megszökött), Kádár Béla, Reiter László, Rosenberg Róbert Miklós (Ország Lili ungvári mestere), Bálint Endre, Bolmányi Ferenc, Bán Béla, Farkas Károly, a nagy ígérgetű Katz Márton (Ukrajnában tűnt el), Lakos Alfréd, Háy Károly László, Farkas Aladár, Székely Péter (aki munkaszolgálatosként tanult bele a kőfaragásba Várpalotán), Pap Gyula, Tibor Alfréd (akit később Szibériába hurcoltak!), Jankay Tibor, Weisz Fehér Pál, Schnitzler János, Zádor István, Jándi Dávid (akit a Nagybányai művésztelep helyén létesített gettóban lőttek agyon 1944 májusában), Leon Alex [Löwinger Sándor] (1942-től munkaszolgálatos, 1944-ben Osztrognál látták utoljára). Berger Juhász Pál már 1942-ben eltűnt az ukrán fronton munkaszolgálatosként. Az 1943 júliusában vasúton és hajón Borba vezényelt 6000 főnyi munkaszolgálatos a Bor–Zagubica vasútvonalat, országutat építette, itt robotolt Háy Károly László fes-

tő, Farkas Károly igen fiatal szobrász.

A Szocialista Képzőművészek Csoportjának 24 tagja közül 15 zsidó származású volt, s ezt már a magyar országgyűlés által elfogadott zsidótörvények következtében a jobboldali sajtó is nyilvántartotta, kifogásolta, felhasználta a baloldal ellen. 1940 szeptemberében a pesterzsébeti Munkásotthonban, a Vasas Otthonban, majd októberben a Szociáldemokrata Párt Német utcai helyiségében nyílt kiállításuk. „...festmények, rajzok, szobrok sora a munkásélet művészi szemléletéről beszél. Ez a szemlélet a harcos, optimista szocializmus szemlélete. Munkások az alkotók és munkások a szemlélők – valóban felemelő és megható találkozás. József Attila »Öt szegény« című versének illusztrációja ragadja meg figyelmünket. Weisz György alkotása. A rajzon erős, szögletes proletárcok, a mozdulatokban mélységes indulat feszül. Megdöbbentő erejű a »Részeg« című rajza” – írta Kovai Lőrinc a *Népszavában*. Mindkét helyen a kiállított művek közt munkásportrék, munkásalakás enteriőrök, Farkas Aladár *Újpesti önareképe*, csendéletek szegényes környezetben (pl. az igen fiatal Kondor György *Csendélet mosdóval* c. 1939-es festménye), Háy Károly László *Börtönudvara* (1938–39), Weisz Fehér György linómetszete (*Munkásférfi és -nő*). A kiállítók közül Weisz Fehér György, Goldmann György, Kondor György zsidó származásuk okán ekkor már halálraítéltek, még négy év az élet számukra.

1941. december 25-én a *Népszava* közölte Dési Huber István tanulmányát „a negyedik rend”, azaz a munkásosztály művészetéről. „Talán képzőművészete a legkialakulatlanabb” – állapította meg a festőművész-szerző.

A munkásosztály művészeinek tartott hat művész közül öt zsidó származású a zsidótörvények értelmében, s hárman haltak meg zsidó mivoltuk miatt fiatalon: Sugár Andor, Berger Juhász Pál és Goldmann György. Bán Béla túlélte a munkaszolgálatot, Szántó Piroska a hamis papírokkal bujkálást. Mindezeket azért fontos idézni, mert az 1942. márciusi nagy sikerű és mindössze három napig tartó kiállítást a szélsőjobboldali sajtó élesen támadta, tele voltak antiszemita kirohanásokkal, lezsidózták azokat is, akik nem azok voltak, összemosták a zsidókat a kommunistákkal, kommunistaellenességük, a progresszió, a modernitás elleni kirohanásaik egyben zsidóellenességet is jelentettek. 1942. április 3-án az *Új Magyarország* hírül adta: „...a nemzetköziség, világhorradalom, paci-

Gedő Ilka: Rajz a gettóból

fizmus jelszavait a művészet mögé bújtató munkák ugyanis azt a benyomást keltették, hogy a *Népszava* tulajdonképpen a nagy sikerrel megrendezett antibolsevista kiállítás ellenkiállítását óhajtotta megrendezni. A tárlat anyaga felkeltette az illetékesek figyelmét is, s amint most értesültünk, csütörtökön betiltották a kihívó próbálkozást.”

Az *Ujság* kritikusa a grafikai munkákból kiemelte Bán Béla szénrajzait, Diener-Dénes Rudolf kitűnő munkáit, Beck Judit önarcképét, Molnár Piroska, Gráber Margit akvarelljeit, Sikuta Gusztávot, Reichental Ferencet, Jándi Dávid pasztelljeit és szénrajzait, Perlrott Csaba Vilmos tollrajzait, Szántó Piroska szén- és tusrajzait, Kádár Béla tollvázatait, Tauber Blanka tollrajzait, Rendner Renée, Kazár László tusrajzait, Gedő Ilka ülő öregemberét, Háy Károly László pasztelljeit, Kondor György, Weisz Fehér György Rimbaud-illusztráció linóleummetseteit, Farkas Aladár tollrajzait, Román György rajztanulmányait, Kmetty János vízfes-

tésű csendéleteit, Ámos Imre női fejeit, Faddi-Förstner Dénes vízparti rajzait, Dési Huber István szénrajzait, Schnitzler János kitűnő rajzait és Búti Imre három kiváló rajzát. Közülük – a zsidótörvények szerint – huszonhárman zsidó származásúak. Többen már túl voltak az első és a második munkaszolgálat megpróbáltatásain. A korabeli fotók alapján valószínű a grafikai anyag volt a legerősebb, esztétikai értelemben is, ezek közül is kiemelkednek Ámos Imre és Anna Margit önarcképei.

A kiállítás bezárása után, akiket csak lehetett, újra behívtak munkaszolgálatra (Berger Juhász Pált, Weisz Fehér Györgyöt, Schnitzler Jánost, Sugár Györgyöt, Kondor Györgyöt, Nagyfalusi Jenőt, Farkas Aladárt). A hatalom félt a progresszív művészeketől, a művészet mozgósító erejétől, a polgári és a szocialista művészek ellenállásától.

A *Népszavában* május elején Beck Ö. Fülöp, Bernáth Aurél, Czóbel Béla, Dési Huber István, Farkas István, Goldmann György, Kádár

Aszódi Weil Erzsébet: Menekülők

Béla, Kmetty János, Medgyessy Ferenc, Sugár Andor nyilatkozott művészet és szabadság viszonyáról (tízükből négy holokauszt-áldozat, kettő -túlélő). Czóbel nem tartotta magát zsidónak, nem ismerte el zsidó származását, a szélső-jobboldali sajtó azonban csak így emlegette: „a zsidó Czóbel Béla”. A rendőrségi beavatkozás (letartóztatták Háty Károly Lászlót, László Jánost, Kondor Györgyöt, Goldmann Györgyöt) nem ijesztette meg a művészeket. „Az igazi művészet: a szellem lázadása, a körénk emelt falak ledöntése” – írta Goldmann György.

A Szocialista Képzőművészek Csoportjának néhány tagja az OMIKE 1939–1944 közötti kiállításain is szerepelt, hiszen a zsidótörvények következtében szűkültek a zsidó származású művészek életlehetőségei, kiállítási lehetőségei, egzisztenciájuk korlátozottá vált. Bán Béla, Goldmann György, Oelmacher Anna, Szántó Piroska, Szöllősi Endre az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület kínálta kiállítási lehetőségeket is igénybe vették, Farkas Aladár, Sugár Andor, Beck András, a „kemény mag”, vagy mai szóval talán a szélsőbalosok több-

sége nem (közülük Háty Károly László igen). Olyanok, akik mindkét kiállítási lehetőséget igénybe vették, többen is vannak, talán őket nevezhetjük a „baloldali szimpatizánsoknak”: Bálint Endre, Bokros Birman Dezső, Diener Dénes Rudolf, Gedő Ilka, Gráber Margit, Jándi Dávid, Kádár Béla, Perlrott Csaba Vilmos stb. 1942. január 29-én *A Magyar Zsidók Lapja* arról tájékoztatta olvasóit, hogy „a magyar zsidó társadalom megértette, hogy mivel tartozik képzőművészeinknek. Nagyszámú vásárlás történt és így a művészek megsegítése tekintetében is túlhaladta ez a kiállítás az eddigi eredményeket”, közöttük ott vannak a felsorolt művészek is.

Bíró Lajos már 1918-ban előre látta: „Az antiszemitizmusnak sok mindenféle hatása lehet, van azonban egy eredmény, amelyet egész bizonyosan el fog érni: hogy olyan zsidók, akik a zsidóságtól tökéletesen elidegenedtek, tőle úgy szólván biológiailag készültek elszakadni, öszszeszorított foggal térnek vissza zsidóságukhoz; ha úgy tetszik [...] remegő kézzel tűzik fel mellükre a sárga foltot.” (*Világ*, 1918. március 31.) Ez történt 1944 áprilisában.

A magyar képzőművészek mégis reménykedtek, akárcsak a többiek. A munkaszolgálatokban átélt borzalmak, a halálközelség ellenére. 1944 februárjában Ámos Imre is képes volt reménykedni annyi más művésztársához és sors társához hasonlóan:

„A második világháború ötödik évében vagyunk. 14 hónapi oroszországi keserves kínlódás után most itthon vagyok, viszonylagos értelemben szabadon. Odakint egy hajszál választott el, hogy a számtalan háborús veszedelmek közül el nem patkoltam flekktűzfuszban és tüdőgyulladásban. Most a háború legádázabb szakasza kezdődik, állandóan fenyegetnek bennünket légitámadással, s nem tudom, mikor hívnak be újra szolgálatra, pedig már lelkileg is, de testileg sem hinném, hogy sokáig bírnám elviselni. Minden reményem az, hogy a népek belátják végül, hogy tönkremennek mind, és tönkretevesznek mindent, ha abba nem hagyják hamarosan ezt a rettenetes pusztítást. Talán még megérjük a békét?”

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot. Voltak, akik örültek ennek, lelkes német- és náci barátok, mint ezt Áldor Péter meg is rajzolta. A *Megszállottak* c. grafikáján

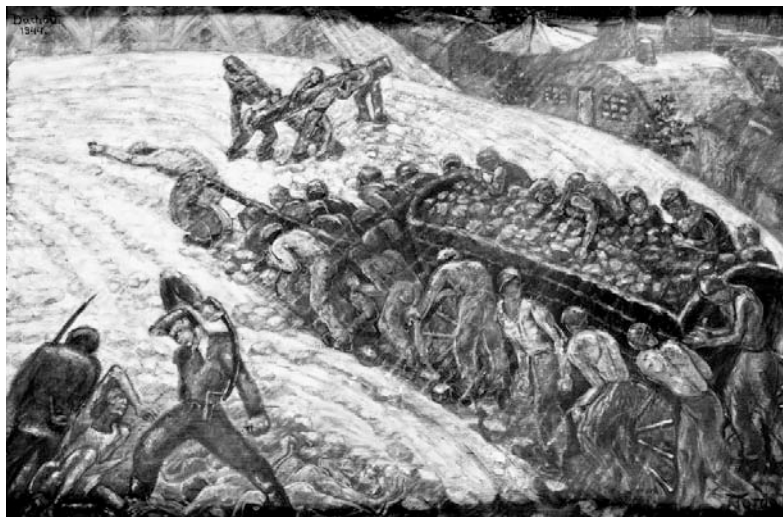
Scheiber Hugó: Őnarckép

nemzeti-zsinóros, magyar címeres mentében bajuszos öregúr, sváb paraszti viseletben testes nő, nyilas karszalagos, Hitler-bajuszos férfi keze lendül a magasba. Fegyveres fiú, bőrkabátos-gumibotos egészsíti ki a groteszk torzításokkal jellemzett társaságot. Butaság, rosszindulat és gonoszság az arcokon. A *Megszállottak* című is fricska, nem az áldozatokat mutatja, hanem a hitleri hagyományos eszméktől megszállottakat. A *Megszállók* c. rajzon két drabális, primitív, erőszakos kézfejű német katona, hátul egymásba kapaszkodva házaspár menekül, kölcsönösen csodálkozva a másik jelenlétén.

A német megszállást követően már senkinek nem lehettek kétségei a magyar zsidók – a magyarságból kitaszított zsidóság – sorsát illetően. 1944 márciusában mintegy 760–780 000 emberre vonatkoztak a zsidótörvények. Becslések alapján – főként a munkaszolgálat miatt – 1944 tavaszára a magyarországi zsidóság kb. 50 000 embert veszített.

1944. március 31-én jelent meg az a rendelet, amely a zsidók megkülönböztető jelzéséről intézkedik. A szélsőjobboldali *Új Magyarország* cikkírója már egy évvel előbb, 1943. március 7-én igényelte a megkülönböztető jelzést: „Vannak emberek, akiket sárga folttal, Dávid-csillaggal kell megjelölni, ahogy valamikor a leprásokat jelölték meg a nyakukba akasztott csengővel.” Április 5-től minden „hatodik életévét betöltött zsidó személy házon kívül, felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan 10x10 cm átmérőjű szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból készült kanárisárga színű hatágú csillagot” köteles viselni. Farkas István saját kezűleg varrta fel a sárga csillagot. Áldor Péter *Első nap a csillaggal* c. rajzán egy törekeny nő vékony férjébe kapaszkodva halad a megvető, lenéző, gyűlölködő tömegetől körülveve. Aránytalanul nagy Dávid-csillag virít a szívük fölött. Szomorúságuk ellenére fénylik az arcuk, sőt az asszony mintha dacosan nézne szembe végzetével. A csőcselék: röhögő utcakölyök, nyilas katona, dolyfős úriasszony, lovaglópálcás földesúr, cvikkeres katonatiszt, német tiszt, kövér kispolgárok. A testtartásokkal és a szájbiggyesztesékekkel, s a kiegészítő kellékekkel (kalap, szemüveg, karszalag) jellemez a grafikus. A fenyegetőket ellenszenvesnek rajzolja, szégyenkezünk kell; hát ezeknek köszönhető, ezek egyetértésével tűnik el több százezer magyar zsidó? Ezen a napon Ámos Imre több rajzot készített kalitkában vergődő madárról, életfonalát vesztett ember-

Turán Margit: Dachau

párról, megkötözött, napfény felé nyúló, könyörgő kezekről. A rendelet megjelenése előtti napokban, 1944. március 31-én önarcépet rajzolt *Gettó* címmel, mellén a sárga csillaggal; és a látomásos, megkínzott első századi prófétával, Jánossal azonosulva megrajzolta apokalipszissorozatát, a *János jelenéseit*. A VII. rész illusztrációján az utolsó ítéletre várók között ott van ő is és felesége is.

Néhányan az öngyilkosságot választották 1944 nyarán: a munkaszolgálatot megjárt, debreceni Vadász Endre, a húszas-harmincas években Párizsban sikeres festő, a keresztény Basch Andor, a művészeti író Elek Artúr.

Elek Artúr művészeti író 1944. április 15-én, öngyilkossága előtt tíz nappal tiltakozott:

„Az eddigi intézkedések közül engem különösen kettő érintett mélyen. Az egyik a sárga jelvény. Nem viselem. Úgy térek ki előre, hogy nem mozdulok hazulról... A másik intézkedés lakásom igénybevételenek fenyegetése... Ami a könyveimet illeti, megírtam végrendeletemet, aláírtam a kötelező négy tanúval, és tartalmát megismerttettem Enyvirival. Megígérte, hogy halálom után nyomban a Fővárosi Könyvtárba szállíttatja a könyveket, és ő gondoskodik a szétosztásukról úgy, ahogy azt végrendele-

temben meghagytam. Higgyc meg, nem fáj a búcsú. Dolgomat én – rosszul és tökéletlenül – elvégeztem ezen a földön. Nem kívánok többet megérni, mint amennyiben, jórészt akaratlanul, részem volt. Hogy öreg koromban bujdoskló lettem, aki nem mehet ki az utcára, mi tagadás, fáj, pedig a sérelmek között talán a legjelentéktelenebb, mert merőben külsőséges. De fáj azért, mert olyan nyilvánvalóan gonoszság: a megalázás szándéka az indítója. A nagyobb baj, hogy az idegeimet kezdte ki ez a hosszú állapot. A napról napra várás izgalmát szívszorulásban érzem és abban, hogy semmiben sem tudok elmerülni, hogy gondolataim folyton egy körben járnak, kényszerképzetek kínoznak nappal és éjjel is... Különösnek tetszhetik, de aránylag legnyugodtabbnak légitámadás idején, a pincében érzem magamat. Ott egyformák vagyunk mi, emberek, nem tesz köztünk különbséget se származás, se egyéb babona.”

A gettórendelet 1944. április 28-án jelent meg, mely „a zsidók lakásainak igénybevételeéről és az új lakóhelyek kijelöléséről”, gyűjtőtáborokba szállításáról szólt. Frank Magda egy fiatal zsidó családot örökített meg zaklatott vonalvezetésű rajzán, épp elhagyják otthonukat, a férfi viszi a kisgyermeket, a nő kezében egy táska, kabátján nagy folt a sárga csillag.

Lukács Ágnes: Auschwitzi női tábor

A német megszállást, majd a sárga csillag viselését előíró rendeletet követően a katolikus egyház hercegprímása, Serédi Jusztinián tiltakozott a megkeresztelkedett zsidók – köztük papok, apácák – Dávid-csillaggal történő megjelölése, később a gettókba kényszerítése ellen is. A református és evangélikus egyház vezetői is a megkeresztelkedettek érdekében tárgyaltak, mentesítést főként tudósok, művészek és katonák számára próbáltak szerezni.⁵ (Mathias Goeritz 1945–46-ban készített *Keresztrefeszítése*n és 1947–50 közötti *Auschwitzi Megváltó* sorozatán azzal vádolja a keresztény egyházat, hogy meg sem próbálta megmenteni a zsidókat a holokauszt idején.)

Szőnyi István festőművész és fia, továbbá Korniss Dezső festőművész és Fekete Nagy Béla építész, festő életmentő papírok gyártásába kezdett az életveszélybe került kollégák megmentése érdekében.⁶ Így sikerült a túlélők közé kerülnie Rosenberg Róbert Miklósnak, Anna Margitnak, Forgács Hahn Erzsébetnek, Gráber Margitnak, Vajda Júliának, Schaár Erzsébetnek, Szántó Piroskának, Bíró Ivánnak (a jeruzsálemi Jad Vasemben „igaz emberként” tartják számon Szőnyi István [1894–1960] fes-

tőművészt és feleségét, Szőnyi Rózsát, Ferenczy Béni [1890–1967] szobrászt és feleségét, Ferenczy Erzsébetet, Ruzicskay György festőt mindazért, amit a holokauszt idején főként zsidó művészek megmentéséért tettek, vállaltak).

1944 novemberében létrehozták a budapesti gettót (kijelölt területéről a nem zsidóknak december elején egy hét alatt kellett kiköltözniük).⁷ Nagy Lajos (ő nem, de felesége, Szegedi Boris író zsidónak minősült) a gettóba hurcolt fővárosi zsidók menetét látva döbbsent meg: „Hát ez is lehetséges? Sok ezer éves kultúra; annyi író, tudós, szociológus működése után, Jézus, Petőfi, Freud után! ... Úristen! író vagyok. Mit írok én ezek után az emberről ... Aki át is éli ezeket a szörnyű időrket, micsoda lélekkel él majd azután?”⁸ Szép Ernő megpróbáltatásának krónikáját november 9-én hagyta abba: „...hogymásnaptól, november 10-től kezdve mi történt velem, meg mindnyájunkkal, azt már nem mesélem. Azt leírni és azt elhinni érzésem szerint nem is szabad. És amit meséltem idáig, azt is *if you want, remember, if you want, forget.*”⁹ 1945 januárjában hetvenezeren zsúfolódtak össze a Dohány utcai zsinagóga és a Király ut-

ca közötti területen, közöttük Fényes Adolf, Scheiber Hugó, Kádár Béla, Gedő Ilka, Gyenes Gitta, Szenes Fülöp. Az egészségügyi gondok és az éhség, a rakéta- és aknavető-támadások mellett a féktelen terror okozták a legsúlyosabb problémákat. A gettó elpusztítása a szovjet előrenyomulás miatt nem sikerült. Gedő Ilka megrendítő lapjai őrzik a gettólét mindennapjait, a tehetetlenséget, az összezsúfoltság és a magánlét hiányának következményeit.

A budapesti gettóba kényszerítés 1944 őszén nagyon sok idős képzőművészt érintett: Fényes Adolfot, aki Wahrmann Izrael rabbi unokája és a magyar nemzeti festészet egyik megteremtője. Fényes Adolf hosszú, sikeres élet után éhen halt, akárcsak 1944 őszén egy pesti lakás cselédszobájában, egy „svéd” védettséggű zsidó házban a saját zsidóságával megbékélni nem tudó író, Szomory Dezső, 75 éves korában, mellén sárga csillaggal. Éhen halt az igen idős Szenes Fülöp is, miután egyetlen lányát elhurcolták és magára maradt képeivel magatehetetlenül. „Nehéz zsidónak lenni” – mondja egy zsidó szólás, és ezt a címet adta rajzának Herman Lipót. A rajzon németül a felirat: „Schwer ist zu sein e Jid”, idős, szakállas férfiak, gyermeküket cipelő asszonyok, gyerekek vonulnak a semmi felé megadóan, szomorúan, végtelen kimerültségben. Scheiber Hugó válasza: 1940 és 1945 között főleg zsidó tárgyú képeket festett. Hegyi György és Lukács Ágnes montázsokban rögzítette a gettó életét. Kádár Béla orvosi vénnyek hátlapjára rajzolta a budapesti gettóban készült sorozatát (*Menekülők*, 1944) – a Dob utcában felesége éhen halt, fiai munkaszolgálatban voltak. Román György, Quittner Éva, Hévízi Piroska túléltek a gettót. (Quittner Éva a deportálást is.) A nők „könnyebben” bujkáltak hamis papírokkal, mint a férfiak: Gráber Margit, Gábor Marianne, Anna Margit, Vajda Júlia, Schaár Erzsébet, Ország Lili, Zemplényi Magda... Kohner Idát az utolsó napokban lőtték le 1945 januárjában, már-már a megszabadulás reményei közepette. Ungváron került gettóba a 18 éves Ország Lili, egy Kassáról Auschwitzba induló tehervagonból menekült meg és Budapesten bujkált hamis papírokkal.

Farkas István a 20. század egyik legnagyobb festője, Auschwitzban gázkamrában pusztult el 1944. június 29-én vagy 30-án. Goldmann György igen jelentős szobrász 1945. február 10-én Dachauban. A nagybányai festő, Klein Sándor 1945. januárban vagy Auschwitzban, vagy

Porscht Frigyes: Sárga csillagos arckép

Melk in der Dunauban. Kondor György – 24 évesen! – egy németországi koncentrációs táborban. Sugár Andor 1944 májusában Sárváron, útban Auschwitz felé (1940 és '43 közt többször volt munkaszolgálatos). A nagy ígérlet, Hegedűs Endre – 32 évesen – Mauthausenben. A nagyváradi Tibor Ernő festő Dachauban, Barát Mór Auschwitzban. Az egyetlen magyar művész, akit a holokauszt képzőművész áldozatai között az angol nyelvű szakirodalomban számon tartanak, a 37 éves Göndör Bertalan munkaszolgálatok után került Auschwitzba, majd Mauthausenben pusztult el. A magyar származású, de 1932 óta Párizsban élő Ernest vagy André Birót Párizsból 1943. november 22-én Drancyba, majd december 7-én Auschwitzba szállították, ott érte a vég. A kassai Jacob Krautert, aki 1931 óta élt Párizsban, 1942. szeptember 11-én vitték Auschwitzba, 1945. február 23-án halt meg Buchenwaldban. Porter Paula festőművészt deportálták, haláltáborban pusztult el. A nagyváradi, 1933-tól Párizsban élő

Haimovits Sándort és Wittmann Zsigmondot is deportálták. Ernest Biro (Budapest, 1905 – Auschwitz, 1944), Alexander Haimovits (Budapest, 1900 – Auschwitz, 1944), Jacob Kreuter (Kassa, 1910 – Auschwitz, 1942), Béla Mézöly (Budapest, 1889 – Auschwitz, 1942), Sigismund Sigur-Wittmann (Budapest, 1910 – Belfort, 1944) szerepelnek az 1951-ben Párizsban kiadott, a francia holokausztáldozatokról szóló könyvben (Hersch Fenster: *Nos artistes martyrs*. Paris, 1951).

A francia művészként számon tartott Sigismund Sigur-Wittmann (szegény budapesti zsidó munkáscsaládból származott, gyárban dolgozott, mielőtt képzőművésznak tanult Berlinben, ahonnan Hitler hatalomra jutásakor Párizsba költözött. A háború kitörése után belépett a francia hadseregbe, így a magyar származású francia áldozatként számon tartott művészeketől eltérően nem került Drancyba és onnan Auschwitzba) 1939-ben készített sorozata, *A kiutasítottak* az üldözött zsidó családok vándorlásait, mélységes szomorúságát mutatja.

És – vannak túlélők... Bán Edit festő, szobrász 39 évesen került Ravensbrückbe (1947-től Casablancában, 1955-től haláláig Párizsban élt). Kádár György 33 évesen Buchenwaldban szabadult. Kepes Agnes keramikus 30 éves, Lukács Ágnes festő 21 éves volt, amikor túléltek Auschwitzot. Rothmann Lenke 15 éves a haláltáborban, haza se jött, Svédországban kezdett új életet. A mindössze tizenhárom éves korában Győről deportált Quittner Éva Ausztráliában vált festőművésszé, majd megírta – festői látásmóddal – az emlékező könyvét.¹⁰ Szabó Lajos 43 évesen hagyta maga mögött Auschwitzot (1957-ben Bécsbe, majd Düsseldorfba emigrált). Szántó Tibor tipográfust, könyvművészt többszöri munkaszolgálat után deportálták, 33 éves, valahogy túlélte. Lukács Ágnes túlélte és megrajzolta az auschwitzi női tábor borzalmait. Amit rajzolt, az csak részben igazolja Primo Levi: „nemcsak a hazánkat felejtettük el, nemcsak a kultúránkat, hanem a családunkat, a múltunkat és a magunk elé képzelte jövőt is, mert csak a jelennek éltünk, akár az állatok.” Lukács Ágnes az egymásba kapaszkodás lehetőségében, az egymáshoz tartozás választásában látta a túlélés eshetőségét, az embernek maradás reményét a reménytelenség közepette. (Primo Levi, ha nehezen is, de elismerte, olykor emberi megnyilvánulásokra, segítőkészre lelt a halál küszöbén is.)

Kádár Béla: Önarckép

„A holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést.”¹¹ Az 1944–1946 közötti rajzok, képek a holokauszt-túlélők közvetlen „élményei” a holokausztról.

1944. szeptember 26-án a szovjet csapatok felszabadították Battonyát. Ennek ellenére november 2-án megkezdődött a munkaszolgálatosok átadása a németeknek. Ámos Imre Szolnokról Budapestre, a Lehel utcai kaszárnyába került, ahol rábízta feleségére, Anna Margitra az augusztusi–szeptemberi dátummal készült rajzait (az ún. *Szolnoki vázlatkönyvet*). Nem volt hajlandó elmenekülni, bujkálni, pedig már 1944 márciusában tudta, mi következik. *Naplója* szerint:

*Nem terül únasál fáradt testem alá
Pap sem szól fölöttem dicsérő szavakat
Nem raktam fészkeket magas sudarakra
Fáradt madarakkal
Emlékkavicsok sem fedik síromat.*

November 6-án halálmeneteket indítottak a nyugati határ felé. Budapesten ezrével lötték a je-

Pogány Margit: Menekülők

ges Dunába az előzetesen levetkőztetett zsidókat, gyerekeket és öregeket is a nyilasok. (A hetvenes-nyolcvanas években a túlélő Anna Margit és Gábor Marianne emlékeznek képeikkel a Dunába lőttekre.) Eichmann különítménye mellett a nyilasok is az ország zsidótlanításáért kegyetlenkednek, könyörtelenül.

A hazatérők nyomorúságos állapotáról Zádor István készített rajzokat (*Népkönyv a Páva utcában*, 1946; *Szenes Anikó-leányotthon*, 1946).

A sárvári Alice Lok Cahorrát 15 évesen hurcolták Auschwitzba. Nevet s hazát változtatott (csak 1978-ban látogatott Sárvárra). Rosenberg Róbert Miklós Bécsben telepedett le (a deportálástól Szőnyi István festőművész mentette meg). Az elpusztított Goldmann György testvére, Goldmann János Izraelt választotta, miként Fux Pál, Adler Adolf, Ditrói Tamás, Katz András, Révész András, Kara Mihály, Salamon Edwin, Weiss Emilia, Schönberger József. Szilárd Klára 1944-ben svájci lágerekben túlélő, 1951-től Izraelben él (1993-tól újra Budapesten), Quittner Éva Ausztráliában, Szász Pál

1949-től, Fehér György 1951-től Párizsban él, Reichental Ferenc 1948-tól az USA-ban. „Aki már átesett a kínzáson, nem tudja többé otthon érezni magát a világban” – írja Auschwitz és Bergen-Belsen után Jean Améry, a Bécsben 1912-ben katolikus anya és zsidó apaként született Auschwitz-túlélő *Az értelem határai* című esszéjében. Nem tudható, hogy a közvetlenül a lágerelemények után vagy a hazatérés utáni években, 1946–48 között, illetve 1956-ban külföldre távozók esetében mennyire volt meghatározó, hogy nem tudták többé otthon érezni magukat szülőföldjükön, mely munka- s haláltáborokba engedte – száműzte – őket. Az 1945–47 közötti pogromok (Kiskunmadaras, Miskolc), az 1956 októberében–novemberében fellobbanó antiszemitizmus erősítették-e a döntést? Az sem tudható, az eltávozottak közül otthonra leltek-e s hányan a külvilágban. (Az a tény, hogy sikeres pályák után is sokan döntöttek úgy, hogy magyar múzeumoknak ajándékozzák életművük egy részét, megőrzendő részét, talán a másutt is otthonalanság, idegenség érzés meglétét

bizonyítja. Például Jankay Tibor hagyatéka Békéscsabára került.)

1956-ban emigráltak: Bán Béla Izraelbe, Márkus Anna Párizsba, Bíró Iván az USA-ba, Glück Félix Londonba, Beck András Párizsba, Rozsda Endre Párizsba, Szabó Lajos Bécsen keresztül Düsseldorfba, Schwalcz László előbb Ausztriába, majd Zürichbe, Dávid Lajos az USA-ba, Kelemen Emil New Yorkba. Növelve a két háború között eltávozott – két tucatnál is több! – emigráns magyar képzőművész számát. Hiányuk következménye a magyar kultúrában, a magyar képzőművészetben felmérhetetlen, akárcsak a haláltáborokban, munkaszolgálatban, gettóknak elpusztítottaké.

1956. október 23-a, illetve november 4-e után kb. 18 000 zsidó ment el a szovjetek megszállta Magyarországról szerte a világba, kb. 9000 fő Izraelbe. Egy 1980-as ENSZ-kiadvány és a *The Jewish Year Book* 1970-es kiadása is 80 000-re becsüli a Magyarországon maradt zsidók számát, a *Brockhaus Enzyklopädie* 1928/31-ben 500 000-re, 1949/50-ben 160 000-re, 1968-ban már csak 80 000-re.

1946. február 17-én „A faszizmus és a háború magyar zsidó író áldozatainak emlékűnnepélyén” Komlós Aladár így emlékezett: „Nemcsak az írókat irtották ki, hanem ama réteg negyötöd részét is, amelyből származtak, ezzel örökre elvágva a lehetőségét is annak, hogy itt még egyszer Kármán Mórok, Acsádiak, Goldziherek, Simonyi Zsigmondok, Korányiak, Kiss Józse-

fek, Osvátok szülessenek.”¹² És figyelmeztet: ne feledkezzünk meg azokról a tehetségekről sem, akiknek életpálya nem adatott, meghaltak, mielőtt „megteremthették volna a bennük érlelődő” alkotásokat.

Az illusztrációkat Bakos Ágnes és Tibanyi Bence fényképezték.

A festmények, rajzok tulajdonosa a Magyar Zsidó Múzeum és a Lustig Antal-gyűjtemény, szerepeltek a Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938–1945 c. kiállításon 2004-ben a római Accademia Ungheriában, a budapesti Magyar Zsidó Múzeumban és 2005-ben a berlini Collegium Hungaricumban.

JEGYZETEK

¹ Ámos Imre: *Napló*, 1938. február 3. Bp., 1964, Magvető Kiadó.

² Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz. *Pesti Napló*, 1938. május 5.

³ Karsai László (szerk.): *Befogadók. Írók az antiszemitizmus ellen, 1882–1995*. Bp., 1993, Aura. 81. o.

⁴ Bor Pál: *Emlékezések, elmélkedések*. Bp., 2003, Gesta Könyvkiadó. 7. o.

⁵ Randolph L. Braham: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. *Múlt és Jövő*, 2000/3–4.

⁶ Horváth Ágnes: Megemlékezés a zsidómentő Fekete Nagy Béláról. *Múlt és Jövő*, 2004/4.

⁷ A budapesti gettó történetét nem írták meg, ahogy pl. Emanuel Ringelbaum (1900–1944) történész naplószerű feljegyzéseiből ismerjük a varsói gettó krónikáját.

⁸ Nagy Lajos: *Pincenapló*. Bp., 1945, Hungária.

⁹ Szép Ernő: *Emberország*. Bp., 1945 és Bp., 1984, Szépirodalmi.

¹⁰ Eva Quittner: *Az emlékezés kavicsai*. Bp., 1996, Print-Tech Kft.

¹¹ Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Bp., 1993, Századvég. 22. o.

¹² Komlós Aladár: In memoriam... *Múlt és Jövő*, 1994/4. 20. o.